АНОТАЦІЯ

Столовий О.В., Метод ретроспективного вивчення функціонально-планувального розвитку сільських поселень – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 191 «Архітектура та містобудування». – Київський національний університет будівництва і архітектури, Київ, 2026.

У роботі шляхом ретроспективного методу вивчення функціонально-планувального розвитку сільських поселень досліджено особливість формування сільського поселення. А сам ретроспективний аналіз заявлено як основа для передпроєктного аналізу проєктування сільських поселень. В селах виокремлено такі складові, як хутір та куток, як фундаментальний соціальний, екологічний та урбаністичний елемент формотворення системи українського села. Куток до сьогодні зберігає власну життєздатність в побутовій культурі сільських громад більше в культорологічному та етнографічному сенсі, стійко витримавши історичні спроби знищення зовнішніми силами. Обґрунтовано, що саме куток - мезомасштабна планувальна одиниця поселення - є первинною, єдиною та універсальною формою організації простору та взаємодії, де поєднано природні, культурні й економічні складові. Рекомендовано на основі ретроспективного аналізу існуючих сіл (їх культурної особливості, локального способу інтеграції в навколишнє довкілля (екологічної ніші села), сталого відновлювального ресурсного потенціалу та виробничого потенціалу до переробки ресурсу) відновлювати та адміністративно-територіально фіксувати куткові структури сіл, де вони морфологічно збереглися, та проводити заходи з реконструкції куткових структур, де вони були видозмінені шляхом зовнішніх експериментів в історії свого розвитку. Для використання в проєктуванні як історичного прикладу, малочисельного сільського поселення, віддаленого від міських агломерацій.

Мета дослідження полягає у формулюванні концепції кутковості як сталої одиниці поселення та розкритті її морфологічних, соціальних, екологічних і економічних основ формотворення. Об'єктом дослідження є українське село як соціальна, екологічна та морфологічна система, предметом дослідження є методичні основи функціонально-планувального розвитку структури сільського поселення: її морфологія, процеси формоутворення, роль у виникненні гуртової ідентичності, аспекти (основи) сталого існування сіл та їх куткова структура, як комплексне урбаністичне виявлення цих основ, її морфологія, процеси формоутворення та роль у виникненні та сталій підтримці гуртової ідентичності малих та віддалених від міських агломерацій громад.

У межах роботи досліджено стан наукової розробки проблем розвитку сільських поселень в Україні та закордоном. Застосовані такі підходи з дослідження в польових експедиціях селами Київщини, Херсонщини, Харківщини, Полтавщини, Тернопільщини, Житомирщини, як морфологічний, системний, міжсекторальний, метаболічний, антропологічний, аналітичний. Проведено спектр польових досліджень шляхом інтерв'ювання, антропологічних та етнографічних експедицій та проведення експериментальних гуртових практик з виявлення гуртової ідентичності в частині практикування підтримки ремонту та створення елементів села шляхом використання знань та вмінь набутих в межах конкретної громади. В роботі застосовані такі методи дослідження – ретроспективний аналіз механізмів стійкості поселення, учасницьке спостереження, подієва етнографія, планувальний аналіз села та окремих кутків, сценарного розвитку, нелінійність системи, фрактальність системи, універсалізації простору, відчуття місця, топонімічне картографування, виявлення параметричних залежностей, взаємність села і його довкілля.

Проведено апробацію результатів експедиційних даних на перевірку життєздатності гуртової ідентичності в умовах соціального розширення (відновлення хати шляхом влаштування мазання в селі Чернещина, 2023 року), та

в умовах реплікації практик громади в новому для локального знання середовищі (проведення толок з сіножаті та поновлення хати в музеї народної архітектури в селі Пирогів, 2024 року), підтримано знання місцевого населення Краснокутщини (Харківщина) про куткову структуру їх сіл та створення на її основі куткових карт, що розміщені в публічному просторі громад, шляхом партисипативної співпраці з місцевими створено малі архітектурні форми, що артикулюють простір села, символізують місцеположення центру кутка, його історичну та культурну особливість, в селі Козіївка (Харківщина) створено центр з підтримки креативно-виробничого розвитку села – експериментальний проєкт з систематизації розвитку сільських поселень застосовуючи локальні культурні особливості з переробки відновлювального ресурсу довкілля в продукт з доданою вартістю, як його економічної основи.

В роботі визначено структурно-процесуальний портрет села, досліджено нелінійний підхід до розвитку села його мешканцями, як формотворчий механізм, розкрито взаємозв'язок щільності, масштабу, соціального контролю та безпеки, а також описано економічні, екологічні й культурні параметри сталості. Запропоновано поняття екоідентичності як гармонійного балансу між людиною й природою та гуртової ідентичності як стійкої системи соціальної взаємодії, залежної від існування урбаністичної одиниці сільського поселення (кутка).

Дослідження розкриває як внаслідок тривалого процесу взаємодії господарської діяльності (локальних соціальних практик) населення з особливим локальним довкіллям, притаманним Україні, сформувалися історико-культурні та морфологічні основи сільського поселення. Як просторова структура села історично розвивалася адаптивною системою, що враховувала особливості рельєфу, водних ресурсів, земельних угідь, способів повернення відходів діяльності людини в довкілля та шляхів сполучення з сусідніми сільськими структурами та міськими агломераціями, та їх соціально-економічного впливу. Яку роль у формуванні морфології поселення відігравали локальні територіальні одиниці -

кутки, що виступають одиницями поселення, де концентруються соціальні взаємодії, господарські кооперації та формування місцевої ідентичності. Як культурні традиції, родинно-сусідські зв'язки та механізми колективного користування ресурсами визначали конфігурацію громадських просторів, зокрема вигонів, транспортно-пішохідної системи. Як морфологічна організація сільського поселення характеризується дрібномасштабною структурою та типами переходів зон впливів між приватним, гуртовим та довкілевим, що забезпечувало високий рівень адаптивності та соціальної стійкості громади.

В роботі досліджено екологічну ідентичність села як результат тривалої взаємодії громади з локальним довкіллям та відображає специфічні способи адаптації населення до особливостей ландшафту, клімату й доступних ресурсів. Розкрито відмінність сіл від урбанізованих територій міст та міських агломерацій, де значна частина екосистемних функцій заміщується технічними системами, сільське поселення зберігає безпосередній зв'язок між господарською діяльністю людини та природними процесами, делегуючи ресурсне забезпечення та рекультивацію відходів сільської діяльності в природні екосистеми, видозмінюючи їх в межах впливу поселення (екологічної ніші) та віднайдення сталого екологічного, економічного та демографічного балансу. Досліджено як просторова структура села (спосіб її користування довкіллям, локальні будівельні традиції та повсякденні практики населення) виступає урбаністичним проявом екологічної ідентичності. Як збереження ландшафтного різноманіття, екотонів, природних ресурсів та способів господарювання підвищує здатність сільської системи адаптуватися до соціальних, економічних змін. Як екологічна ідентичність забезпечує спадковість знань про територію та формує стійкі механізми взаємодії між людиною і середовищем проживання.

В роботі структуровано ретроспективний метод дослідження сільського поселення в історичному, соціальному, культурному, екологічному, правовому, технологічному та політичному контекстах, та як вони видозмінювали

планування поселення, впливаючи на основи існування сіл. За результатом формулювання ретроспективного методу в роботі виявлено такі особливі аспекти існування сільських поселень, як: малість населення, важливість віддаленості від впливу міських агломерацій, максимальна універсалізація простору, особливість транспортно-пішохідної тканини, нелінійність розвитку поселення через хаотичність застосування різних сценаріїв видозміни кожного кутка окремо, як автономної одиниці села, фрактальність простору поселення та вмінь населення, уособленість урбаністичного простору, гуртова ідентичність суспільства, якість якої є похідною від структури села.

В дослідженні застосовано загальну методику, що базується на поєднанні двох оптик. Інтровертний рівень «очима носія» - де аналіз поселення проводився зсередини громади, фіксуючи існуючі підходи та методи функціонування мешканців, логіки сільської діяльності. Екстравертний рівень «очима науковця» - де відбувалося зіставлення зафіксованих спостережень з існуючими науковими теоріями, проводився системний аналіз, розширення рамки дослідження до міждисциплінарного усвідомлення села, як екосистеми взаємодії людини та довкілля. Методика дослідження розкрила в роботі унікальну тріангуляцію сільської системи розселення «Локальне довкілля – Поселення – Гуртова ідентичність», де результатом взаємодії людини й довкілля постає поселення, а результатом впливу поселення формується гуртова ідентичність, яка постає суб'єктом подальшого розвитку сільського розселення. Визначено роль науки та держави на шляху подальшого розвитку сільського розселення.

Доведено доцільність нормативного закріплення понять «куток» як автономної частини села, «вигін» як універсального громадського простору поселення. Встановлено, що дані структурні одиниці сільської системи поселень, утворюють взаємопов'язану горизонтальну соціо-просторову структуру. Визначено, що ключовим механізмом адаптивності поселення є збереження куткової структури та вигонів як просторових шарнірів, які забезпечують

можливість трансформації без втрати системної цілісності. Встановлено, що проєктні рішення мають ґрунтуватися на аналізі метаболізму поселення та принципі екоделегування, за якого природні процеси розглядаються як пріоритетний інструмент забезпечення життєдіяльності громади села. Доведено, що фрактальна, поліцентрична та горизонтальна організація поселення сприяє підвищенню його соціальної стійкості, самоорганізації та просторово-економічної регуляції. Обґрунтовано принцип емерджентності, відповідно до якого складні соціальні та просторові функції виникають унаслідок взаємодії автономних елементів системи без необхідності централізованого управління. Визначено універсальність як одну з базових характеристик куткового поселення, що забезпечує його здатність зберігати функціональність та соціальну стійкість у різних природних умовах за малочисельності поселення. Встановлено, що малочисельність та віддаленість від мегаполісів є не обмеженнями розвитку, а необхідними передумовами формування стійких локальних спільнот, заснованих на взаємній пізнаваності, довірі та локальній економіці. У роботі обґрунтовано необхідність переходу від складної, коштовної, негнучкої та зарегульованої системи ведення містобудівної документації сіл до окремої нормативної системи проєктування сільських поселень, орієнтованої на віддалені від міських агломерацій, малочисельні та екозалежні сільські спільноти. Запропонована концепція нормування для проєктування сіл формує підґрунтя для створення оновленої моделі розвитку українських сільських поселень, орієнтованої на екологічну збалансованість, гуртову ідентичність, побутову креативність, як нову основу економічного розвитку громад та довгострокову просторову адаптивність.

Методологічну основу становить міждисциплінарний підхід, який поєднує морфологічний аналіз, подієву етнографію, урбан-аналіз, системну теорію та соціально-екологічний підхід.

Наукова новизна полягає у концептуалізації сільської структури поселення на основі кутка, як автономної універсальної сталої одиниці, що поєднує соціальні, культурні, екологічні, історичні та архітектурні аспекти. Уперше розроблено причинно-наслідкову модель розвитку: «людина-довкілля → куток → спільна дія → гуртова ідентичність → сільське розселення», а також визначено індикатори виміру гуртової ідентичності, що сформована кутковістю.

Практичне значення полягає у можливості застосування результатів для удосконалення планувальної політики, збереження нематеріальної спадщини та формування нових підходів до управління розвитком сільських територій.

Ключові слова: архітектура сільського поселення, кутковість, українське село, функціонально-планувальний розвиток, об'єднані територіальні громади, гуртова ідентичність, екоідентичність, соціоекологічна система, сталий розвиток.

ABSTRACT

Stolovyi O.V. The Method of Retrospective Analysis of the Functional and Spatial Development of Rural Settlements - Qualifying Scientific Work Submitted as a Manuscript.

Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy in Specialty 191 "Architecture and Urban Planning". – Kyiv National University of Construction and Architecture, Kyiv, 2026.

The dissertation investigates the formation of rural settlements through the application of a retrospective method for studying their functional and spatial development. Retrospective analysis is proposed as the principal methodological basis for pre-design studies in rural settlement planning. The research identifies the khutir (hamlet) and the kutok (neighbourhood cluster) as fundamental social, ecological, and urbanistic elements shaping the structure of the Ukrainian village. The kutok has

preserved its viability within the everyday culture of rural communities, particularly in cultural and ethnographic dimensions, having withstood numerous historical attempts at its elimination by external forces. It is substantiated that the kutok, as a meso-scale planning unit of settlement, represents the primary form of spatial organization and social interaction in which natural, cultural, and economic components are integrated.

Based on the retrospective analysis of existing villages - including their cultural characteristics, modes of integration into the surrounding environment (ecological niche), renewable resource potential, and local production capacities - the study recommends the restoration and administrative recognition of kutok-based structures where they have been morphologically preserved, as well as the reconstruction of such structures where they have been altered by external interventions throughout their historical development. These structures are proposed as historically validated models of small-scale rural settlements located beyond the influence of metropolitan agglomerations.

The aim of the research is to formulate the concept of kutkovist (neighbourhood-based settlement structure) as a sustainable settlement unit and to reveal its morphological, social, ecological, and economic foundations. The object of the study is the remote small-scale Ukrainian village considered as a social, ecological, and morphological system. The subject of the study comprises the foundations of sustainable rural existence and the kutok structure as a comprehensive urban manifestation of these foundations, including its morphology, formation processes, and role in the emergence and long-term maintenance of collective identity within small communities situated beyond metropolitan influence.

The dissertation examines the current state of research on rural settlement development in Ukraine and internationally. Field studies conducted in villages of Kyiv, Kherson, Kharkiv, Poltava, Ternopil, and Zhytomyr regions employed morphological, systemic, intersectoral, metabolic, anthropological, and analytical approaches. Extensive empirical research was carried out through interviews, anthropological and

ethnographic expeditions, and experimental collective practices aimed at identifying collective identity through the practical application of locally embedded knowledge and skills in the repair and creation of village elements.

The research methodology includes retrospective analysis of settlement resilience mechanisms, participant observation, event ethnography, planning analysis of villages and individual kutoks, scenario-based analysis of social dynamics, theories of nonlinearity and fractality, concepts of spatial universality, psychogeography, toponymic mapping, identification of parametric relationships, and analysis of the interdependence between settlements and their surrounding environment.

The findings were validated through a series of practical experiments designed to assess the viability of collective identity under conditions of social expansion and cultural replication. These included the restoration of a traditional house through communal clay-plastering practices in the village of Cherneshchyna (2023), the replication of local collective traditions through communal haymaking and house restoration activities at the Museum of Folk Architecture and Rural Life in Pyrohiv (2024), the creation of participatory kutok maps for villages in the Krasnokutsk area of Kharkiv region, and the establishment of public spatial markers articulating local neighbourhood identities. Furthermore, a creative-production development centre was established in Koziivka village as an experimental project aimed at systematizing rural development through the transformation of locally available renewable resources into value-added products based on cultural knowledge and practices.

The dissertation defines a structural and procedural portrait of the village, investigates the nonlinear nature of settlement development as a formative mechanism driven by residents, and reveals the relationships between density, scale, social control, and safety. Economic, ecological, and cultural dimensions of sustainability are examined. The concepts of ecological identity, understood as a harmonious balance between humans and nature, and collective identity, understood as a stable system of social

interaction dependent upon the existence of the kutok as an urbanistic unit, are introduced and theoretically substantiated.

The research reveals how the historical, cultural, and morphological foundations of rural settlements emerged through a long-term process of interaction between the economic activities (local social practices) of communities and the distinctive local environments characteristic of Ukraine. It demonstrates how the spatial structure of the village historically evolved as an adaptive system that responded to topography, water resources, land-use patterns, methods of reintegrating human-generated waste into natural ecosystems, transportation routes connecting neighbouring rural structures and urban agglomerations, and their associated socio-economic influences.

The study examines the role of local territorial units, known as kutoks, in shaping settlement morphology. These units functioned as fundamental components of settlement organization, concentrating social interactions, economic cooperation, and the formation of local identity. The research further demonstrates how cultural traditions, kinship and neighbourhood ties, and collective resource-management mechanisms influenced the configuration of communal spaces, particularly vyhins (common greens), as well as the transport and pedestrian network. It is established that the morphological organization of rural settlements was characterized by a fine-grained spatial structure and transitional zones between private, communal, and environmental spheres, thereby ensuring a high degree of adaptability and social resilience.

The dissertation investigates the ecological identity of the village as a result of the long-term interaction between a community and its local environment, reflecting specific forms of adaptation to landscape conditions, climate, and available resources. The distinction between rural settlements and urbanized territories is revealed through the fact that, whereas many ecosystem functions within cities and metropolitan areas are replaced by technical systems, rural settlements maintain a direct relationship between human economic activity and natural processes. Resource provision and waste recycling are largely delegated to natural ecosystems, which are transformed within the

settlement's sphere of influence (its ecological niche) in pursuit of a sustainable ecological, economic, and demographic balance.

The research demonstrates how the spatial structure of the village—including patterns of environmental use, local building traditions, and everyday practices—constitutes an urbanistic manifestation of ecological identity. It is shown that the preservation of landscape diversity, ecotones, natural resources, and traditional land-use practices enhances the adaptive capacity of rural systems in the face of social and economic change. Ecological identity is further identified as a mechanism for the transmission of place-based knowledge and the maintenance of sustainable interactions between humans and their living environment.

The dissertation systematizes a retrospective method for the study of rural settlements within historical, social, cultural, ecological, legal, technological, and political contexts, demonstrating how these factors have transformed settlement planning and influenced the foundations of rural existence. Through the formulation of this retrospective method, several distinctive characteristics of rural settlements are identified: small population size; the importance of remoteness from metropolitan influence; the maximization of spatial universality; the specificity of transport and pedestrian networks; the nonlinear nature of settlement development arising from the simultaneous application of diverse transformation scenarios within individual kutoks; the fractal character of settlement space and local competencies; the personalization of urban space; and collective identity as a social phenomenon fundamentally shaped by settlement structure.

The study employs a comprehensive methodological framework based on the combination of two analytical perspectives. The first is an introverted perspective, or "the view from within," through which settlements are analysed from the standpoint of community members, documenting existing practices, modes of operation, and the internal logic of rural life. The second is an extroverted perspective, or "the view of the researcher," through which empirical observations are compared with established

scientific theories and subjected to systematic interdisciplinary analysis, enabling the interpretation of the village as an ecosystem of interactions between humans and the environment.

This methodological approach revealed a unique triangulation of the rural settlement system: "Local Environment – Settlement – Collective Identity." Within this framework, the settlement emerges as the product of interaction between people and the environment, while collective identity arises as a consequence of the settlement itself and subsequently becomes an active agent in the further development of rural settlement systems. The study also defines the role of science and public policy in shaping the future trajectory of rural development.

The dissertation substantiates the necessity of formally recognizing the concepts of kutok as an autonomous component of the village and vyhin as a universal communal space. It is established that these structural units form an interconnected horizontal socio-spatial system. The preservation of kutok structures and vyhins is identified as a key mechanism of settlement adaptability, enabling transformation without the loss of systemic integrity. Planning decisions are shown to require grounding in the analysis of settlement metabolism and the principle of eco-delegation, whereby natural processes serve as the primary means of sustaining community life.

The findings demonstrate that fractal, polycentric, and horizontally organized settlement structures contribute to social resilience, self-organization, and socio-economic self-regulation. The principle of emergence is substantiated, according to which complex social and spatial functions arise through the interaction of autonomous elements without centralized control. Universality is identified as a fundamental characteristic of the kutok-based settlement model, enabling functionality and social resilience under diverse environmental conditions despite limited population size.

The research further demonstrates that small population size and remoteness from metropolitan centres should be regarded not as constraints but as prerequisites for the formation of resilient local communities founded upon mutual recognition, trust, and

locally embedded economies. The dissertation argues for a transition from the current complex, costly, inflexible, and heavily regulated system of rural planning documentation toward a dedicated regulatory framework tailored to small-scale, environmentally dependent communities situated beyond metropolitan influence.

The proposed planning concept provides the foundation for a renewed model of rural development in Ukraine, oriented toward ecological balance, collective identity, everyday creativity as a basis for local economic development, and long-term spatial adaptability.

The methodological foundation of the research is an interdisciplinary approach integrating morphological analysis, event ethnography, urban analysis, systems theory, and socio-ecological perspectives.

The scientific novelty of the dissertation lies in the conceptualization of the rural settlement structure through the kutok as an autonomous, universal, and sustainable unit integrating social, cultural, ecological, historical, and architectural dimensions. For the first time, a causal model of development has been proposed: "Human–Environment → Kutok → Collective Action → Collective Identity → Rural Settlement System." The study also introduces indicators for measuring collective identity as a phenomenon generated by kutkovist.

The practical significance of the research lies in its potential application to the improvement of planning policy, the preservation of intangible cultural heritage, and the development of new approaches to the governance of rural territories.

Keywords: rural settlement architecture, kutkovist, Ukrainian village, functional-spatial development, amalgamated territorial communities, collective identity, ecological identity, socio-ecological system, sustainability.